

Коста Милутиновић

**ПРВИ ТУМАЧИ ИСТОЧНОГ ПИТАЊА У СРПСКОЈ
И ЦРНОГОРСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ**

I

О Источном питању почело се расправљати у српској историографији још у току револуционарног покрета 1848–1849. године. Бахов десетогодишњи апсолутистички режим прекинуо је ове полемике и дискусије. У току 50-их година, за време Бахове цензуре, о Источном питању писало се само између редова, езоповским стилем, у алузијама и наговештајима, које цензори поненад нису разумели. Први, не само међу Србима него и међу Јужним Словенима уопште, који се већ почетком 50-их година почео озбиљно и систематски бавити Источним питањем, био је Михаило Полит-Десанчић, најближи сарадник Светозара Милетића. Врло студиозан, знајући стране језике и пратећи историјску литературу, он је већ у лето 1857. у новосадском **Србском дневнику** објавио циклус значајних чланака о Источном питању.¹ По себи се разуме, у туркофилској Аустрији, под Баховим режимом Полит није могао да преко српске штампе пропагира мисао о револуционарном рушењу и раскомадавању европске Турске, на чијим би се остацима формирале слободне и независне балканске државе. Полит је предлагао – наравно, само као привремено и прелазно решење – претварање дотадашње централистичке Турске у нову, федералистичку државну заједницу:

„Када Турци свуда по Турској у то одношенија ступе као у Србији, или над чрез изображење њихово фанатизам против христијана сасвим престане, онда ће и поједине области имајући свој Сенат или старешину, са својим управама све већма развијати моћи, и Турска би све више и више вид федеративне државе добила, а влада у Цариграду само

---

1 М. П. Д., „Источно питање“, „Српски дневник“, Нови Сад, бр. 44, 45, 46, 47, 1857.

би контролу над тим појединим областима добила. Но временом би (над може бити и констелација Европе друга буде) те поједине области (провинције) до тога степена самосталности дошле, да би контролу у Цариграду излишном учиниле. Турска би тада постала савезом од држава, а Цариград би може бити само као савезна варош постојао. Федеративне државе, које у већем сродству једна спрам друге стоје, у тешњи би савез ступиле, и једну управу примиле; тако би по свој прилици Босна, Херцеговина, Зета и Црна Гора у тешњи савез са данашњом Србијом ступила; поједине бугарске области би се уједно слиле, а јужне области данашње Турске или би за себе државу чиниле или би се са Грчком ујединиле.“²

Према Политовим предвиђањима, у тој преуређеној и преображеној федералистичкој држави Цариград са мореузима не би више смео да остане привилеговано упориште једне велике силе, него би имао да постане интернационални град, који би подједнако задовољавао економске интересе свих народа на Балкану и Блиском истоку:

„Цариград, поставши савезна варош, нинано се не да замислити да би препреке европској трговини мећао, него шта више да се замислити, да би у интересу појединих држава било, да Цариград трговини своју држава отворен буде, јер би се тим и трговина на истоку уопште подигнула. Тек над ток трговине и индустрије, који је у садашњем вену и тон цивилизације, не буде више у Турској загушен него слободан и над Цариград, варош и стовариште, не једнога но свију народа постане, онда ће тек Источно питање решено бити и тек ће се онда цивилизација, пренорачивши лепе земље данашње Турске, моћи величанствено на истоку распростраити.“³

Када је овако смело писање новосадског **Србског дневника** заталасало широке масе потлачених народних маса и одјекнуло и изван Војводине, сам државни канцелар Александар Бах изјавио је да је Нови Сад – „глава политичке хидре Југословенства“.

II

Једна од најконтроверзнијих личности у историји српског народа у Војводини свакако је Ђорђе Стратимировић. Официр, политичар, публициста и дипломата, он је пролазио кроз разне фазе у току свога живота, имао бројне политичке пријатеље и противнике, доживљавао победе и поразе, и изазвао супротна мишљења у српској историографији. Од ових најближи је историјској истини овај суд Василија Крестића:

„На Мајској скупштини у Сремским Карловцима (1848) изабран је за председника Главног одбора народа српског, који је имао да руководи устанком. До доласка војводе Шупљикца водио је све војне послове и био централна личност покрета. Стојећи на челу напредних, демократских и антиаустријски расположених кругова у српском грађанству, дошао је у сукоб с патријархом Рајачићем“⁴ После слома апсолутизма активно се бавио

² Ibid. „Српски дневник“, 16. VI 1857.

³ Ibid. 16. VI 1857.

⁴ В. Богданов, „Устанак Срба у Војводини и Мађарска револуција 1848. и 1849.“ Суботица 1929, 149–160. У овој књизи се детаљније расправља о сукобу Стратимировића са Рајачићем.

политином и заступао крајње конзервативно-клерикална начела (. . .). Многе Стратимировићеве политичке акције, нарочито везе са мађарском емиграцијом из шездесетих година, односно са чешким политичарима, конспиративне акције у вези с решењем Источног питања, као и сарадња са двором у Бечу, још нису довољно расветлене." ⁵

Велики је пропуст што Стратимировић ни у својим аутобиографијама, ни у својој кореспонденцији (уколико је сачувана), о овим својим „конспиративним акцијама у вези с решењем Источног питања“, уопште не расправља. ⁶

У својим **Успоменама** Стратимировић узгред спомиње своју књигу о Источном питању, али само са најосновнијим подацима:

„Године 1856. био сам у Бечу и писао сам своју књигу *Die Reformen in der Türkei* поводом Парискога мира. Књига је та у оно време врло симпатично од јевропске штампе примљена била и одличан познавалац оријенталних прилика гроф Пронеш-Остен писао ми је том приликом интересно писмо, где признаје да је то прва књига, која је са савршеним познавањем Турске и Истока писана.“ ⁷

Овако представљајући књигу, Стратимировић је изгубио из вида, или је можда намерно прећутао, две чињенице: прво, да је гроф Антон Пронеш-Остен још далеко пре њега објавио у три тома своје дело „*Denkwürdigkeiten und Erinerungen aus den Orient*“ (1836–1837), у коме је „са савршеним познавањем“ расправљао о Источном питању; затим, да су опет пре њега немачки историчари Хамер – Пургстал („*Geschechte des osmanischem Reichs*“, 1834–1836) и Ј. В. Цинкајзен

(„*Die orientalische Frage in ihrer Kindheit*“, 1855) објавили своја дела о Источном питању, којима се и Стратимировић користио.

Оно што одмах упада читаоцу у очи то је чињеница да ова књига, ⁸ која је написана и објављена на немачком језику, нема примедаба испод текста и да ни у уводу, ни на крају, не наводи ни историјске изворе, ни коришћену литературу, као што је то уобичајено у ованким историјским расправама. Отуда ова књига нема научни него публицистички карактер, иако је њен аутор очевидно имао и научних амбиција. У уводу своје књиге аутор, ипак, признаје да она има пригодно обележје и да је написана непосредно после потписивања Париског уговора:

„Русија је попустила јавном мишљењу Европе и јаким протестима Аустрије, те су њени предлози усвојени без противпредлога. Потписани записник великих сила, затим отварање конгреса у Паризу свакако стављају мир на исте основе. Ове прелиминарне тачке садрже, и

⁵ В. Крестић, „Đorđe Stratimirović“ (1822–1908)“, *Enciklopedija Jugoslavije*, VIII, 191–192.

⁶ Ђорђе Ђ. Стратимировић (1858–1937), археолог и књижевник, који је редиговао и издао мемоаре свога оца, на моје изричито питање да ли у очевој кореспонденцији има било каквог спомена, или барем наговештаја, о његовим „конспиративним акцијама у вези с решењем Источног питања“, одговорио ми је негативно.

⁷ „Успомене генерала Ђорђа Стратимировића“, Беч–Загреб–Лајпциг 1913, 68.

⁸ „*Die Reformen in der Türkei*“. *Beleuchtet vom Georg von Stratimirović*. Wien 1856. Verlag von Eduard Hugel.

треба да садрже све, што решава не само нерешена питања овога тренутка, него морају дати потпуну гаранцију за то да нови заплети не наруше опет једва успостављени светски мир. Угрожени интегритет Турске и опасност за равнотежу Европе биле су узроци крвавом рату; циљ мира јесте да се та опасност отстрани и да се осигура интегритет Турске. Да би се, дакле, потпуно постигао откуп за толике људске и новчане жртве, морају тачке мира садржавати све оно, што потпуно осигурава онај интегритет; штавише морају бити пранктично изведиви као једини критеријум њихове целисходности.“⁹

Овако постављајући овај сложени проблем, Стратимировић се удаљио од тадашњег српског јавног мњења, које је било одлучно против политике великих сила о потреби одржавања турског интегритета на Балкану. Стратимировић је – пишући 1856. ову своју расправу – веровао у евентуалну могућност рефорама у Турској, заносећи се илузијама да је „остварење равноправности хришћанских народа могуће и да је реформа изводљива без обзира на сметње које би јој могле стати на пут“.¹⁰

Полемишући с оним историчарима, који су покушавали да величају „нови поредак“ под султаном Селимом III, истребљење јаничара под Мехмудом II и хатишериф од Гилхане (1838), Стратимировић долази „до готово парадоксалног суда да Турска пропада баш због тих рефорама“, које нису донеле жељене резултате.¹¹

У поглављу о појавама назапка и о негативним утицајима Корана на поробљене балканске народе, Стратимировић је констатовоа њихов тежак економски и социјални положај, који се ни после наведених пољусаја рефорама није дао побољшати:

„Велико државно-друштвено назадовање, које је везано за постојање ропства, у Турској је дошло до изражаја на најжалоснији начин. Морал Турана – који су односом према својим робовима и према раји, која је с њима готово изједначена, изгубили људски лик – примио је самим тим и карактер нетолеранције (. . .) Ропство је и државно-економски морало негативно утицати, тако да је, уз фатализам, који је пустио да све иде онако како иде, постало узрок да се самоодређењу даде улога општег осиромашења.“¹²

У посебном поглављу своје књиге Стратимировић покушава да докаже да би свакој реформи у Турској морала најпре да претходи коренита реформа Ислама као владајуће вероисповести:

„Реформисати у Турској значи изравнати те супротности, али значи још и то да се западњачка начела, која су узета из нашег државног живота, који се развио по хришћанским начелима, ставе на место оних максима, које свој извор доводе из Корана.“¹³

Расправљајући о писању једнога дела западноевропске јавности о потреби реформе Турске, Стратимировић истиче да би тој реформи морала да претходи реформа Корана:

„Прво и прво, та деоба државе и цркве условљена је негацијом целе религије, која се темељи на Корану и постављају неке друге религије на место пређашње. Друго, у Турској не постоји сила, која би на то имала законско право, јер не би смела декретирати ту деобу а да

⁹ Ibid. Einleitung. 1.

¹⁰ Ibid. 4.

¹¹ Ibid. Der Verfall der Türkei, 8–10.

¹² Ibid. Erscheinungen des Feralles und Einfluss des Korans auf dieselben, 12–13.

¹³ Ibid. Jeder Reform in der Türkei musste zuerst eine Reformation des Glaubensbekenntnisses vorangehen, 20.

се уједно сасвим не одрече Ислама; дакле, нити султан, нити улема, па чак ни цео муслимански народ, кад би био у стању да искаже своју вољу, јер тамо нема никаквог муслиманског папе, нити екуменских концила. Ано би се та деоба одиста остварила силом, наравно да би тиме проблем био решен, али тада не би то више била муслиманска држава, него би на њено место ступила хришћанска држава.“¹⁴

Критички анализирајући разлоге неуспеха Гилханског хатишерифа, Стратимировић је покушао овако да их образложи:

„Средства, која се могу навести за лечење болесне државе, тек су само палијативна средства, па ако их растумачимо нао танва, ми се тиме уједно одупиремо евентуалном пребацивању да смо се уплели у противуречности. Јер при свој немогућности потпуног изравнавања супротности, које владају међу муслиманским и хришћанским теоријама, оснажење првога елемента кроз друго постаје неприродно и немогуће.“¹⁵

Стратимировић је покушавао да образложи преку потребу за потпуним одељивањем хришћанског и турског елемента, али је при томе изгубио из вида чињеницу да је то практично неизводљиво све дотле док је Коран основа турског феудалног поретка.¹⁶

Исто су тако нереалне Стратимировићеве сугестије о томе на који би се начин могле извршити финансијске реформе, опорезивање и делимично увлачење вакуфа.¹⁷

У европској јавности се већ пре Париског конгреса почело захтевати укидање ропства у Турској. После одржаног конгреса ови су захтеви постајали све чешћи и упорнији. Томе се придружио и највећи део српског јевног мњења. Један од малобројних, изузетно ретких српских политичара и публициста, који није захтевао укидање ропства, био је Ђорђе Стратимировић, који је у својој књизи овако покушао да се супротстави том општем колективном захтеву:

„Но познаје турске прилике из сопствених посматрања и из аутентичних саопштавања, тај ће признати да укидање тамошњег ропства изгледа незаконито. То укидање је у том часу неполитичко и најзад непотребно, јер би се уз прикладну употребу прилина за неколико година постигла иста сврха, а да се напрасно не учини насиље на старотурску савест. Из те пренагљене мере морало је мирном посматрачу пре свега постати јасно да реформатори Турске нису само задовољни што указују пут источњачкој култури него хоће да исту форсирају у што краћем времену (. . .) По нашем мишљењу, за први мах могло би се задовољити тиме, да се најпре расеје семе цивилизације, па да се то семе полагамо, али сигурно искорени под оплодним утицајем најближе будућности.“¹⁸

Овако постављајући проблем, Стратимировић је изгубио из вида најважније: да се овај сложени процес не би могао у заосталој феудалној Турској реализовати – „за неколико година“! Према томе, својом

14 *ibid.* 21.

15 *Ibid.* Hattischerif von Gülhane und die Ursache seiner Erfolglosigkeit, 52.

16 *ibid.* Die vollkommen trennung des shristlichen und türkischen Elements – eine Nothwendigkeit, 87–97.

17 *Ibid.* Einanzreformen, 98–102. – Versteuerung und theilweise Einziehung der Wakufs, 103–108.

18 *ibid.* Die Aufhebung der Schlaverei, 121.

расправом о реформама у Турској Стратимировић није допринео правилном постављању и решавању Источног питања, него баш супротно томе, уношењу нових забуна и конфузије у јавно мњење.

Осим ове књиге Стратимировић је написао и у новосадском **Србобрану** објавио још читав низ чланана о Источном питању и проблемима које је оно поставило у српској и хрватској јавности. Од ових његових чланана, написаних са широких јужнословенских позиција, свакако је најзначајнији **Будимо мудри и праведљиви**, у којем је писао:

„Од неког времена једна чест наше и хрватске журналистике, неке познате и непознате личности, ставише себи жалосну задаћу, да два племена једног и истог народа навалице заваде (. . .) И Срби и Хрвати страше се неких евентуалитета (догађаја), неких тајних намјера и тежња, којих нигдје нема, до у раздраженој фантазији назовидржавника, у закључењима политично незрелих муниципија, које су тако противне чувствима и јавној свјести оба народа, тако противна нашим правим узајамним интересима, да само лакомислена предухитреност или издајство може покушати, да се те идеје у нашем народу пробуде, да оне неповјерење у срца Срба и Хрвата укорене.“¹⁹

После овог начелног увода Стратимировић прелази на најболније питање, које је тада било нарочито актуелно, на питање припадности Срема, који је 1848–1849. био у саставу Војводине, а после тога изазвало оштре сукобе између Срба и Хрвата:

„Нашао се занесењак А., који на јавном мјесту, или у јавном листу изрече: Нема Срба у Срему! – Та лудост иде у рачун занасењаку Б. – Ево прилике, да се лако до славе и до важности дође. Ајде да бранимо, што је тако снажно да одбране не треба; ајде да мудрост, да знање покажемо; ајде да јуначко срце искалимо. – Противу Турана не смемо, противу неког нећемо; удри дакле на Хрвате – Србе, – пак је прави родољуб готов.“

Супротно тако схваћеном родољубљу, Стратимировић пропагира слогу између Хрвата и Срба:

„Све оно што нас веже, и једног к другом притерује, снажније је од оног, што нас раздваја. Један језин и исти обичаји, један исти народни карактер, дичи и снажи један и исти народ на Кулпи и на Велебиту, на Дунаву и на Тимоку. Једна славна будућност позива нас на узајамну радњу – будућност само онда постижна и славна, ако смо сложни.“²⁰

У току своје даље политичке активности Стратимировић је постепено све више силазио са револуционарних позиција своје младости, долазио у сукобе са Светозаром Милетићем и завршио своју каријеру као аустријски генерал и дипломата.

III

После пада Баховог система, када се почетком 60-их година покушавало да се дотадашња централистичка и апсолутистичка Аустрија преуреди и преобрази у федералистичку, уставну и парламентарну државу,

19 Ђ. Стратимировић, „Будимо мудри и спроведљиви“, „Србобран“, бр. 44, 1863.

20 *ibid.* бр. 44, 1863. Објављујући овај чланак на уводном месту, уредништво „Србобрана“ га пропраћа овим коментаром: „Чланак овај нашег вредног публицисте тим радије нашој публици саопштавамо, што смо чврсто уверени, да он неће остати глас вапијућег у пустињи, него да ће спасоносне последице имати“.

Полит-Десанчић смело и отворено, преко штампе и периодике, иступа са својом новом и значајном федералистичком концепцијом о Источном питању, која је одмах привукла пуну пажњу и снажно утицала на даљи развој друштвено-политичких идеја код балканских и подунавских народа. Своју федералистичку концепцију Полит је детаљно разрадио у низу запажених чланака, које је објавио у бечком опозиционом листу **Ost und West**.²¹ Осим краћих чланака, публиковао је и две веће студије, у наставцима, једну о народносном и другу о Источном питању. Прву је превео с немачког оригинала и издао у посебној књизи Ђорђе Поповић-Даничар, уредник новосадског часописа **Даница**, под натписом: **Народност и њен државоправни основ**. У овој студији Полит је расправљао о народносном питању у смислу савременог демократског принципа народног самоопредељења и пледирао за федералистичко решење и с обзиром на народе у Хабсбуршкој Монархији и с обзиром на балканске народе. Док су се Политови претходници заносили славенофилским и панславистичким утопијама, дотле Полит пледира за федералистичко решење славенског питања: „Федерација међу Славенима осигурала би сваком племену свој у току поведнице развијени народни живот као државни живот, а уједно би показала свима обшти народни живот. Панславизам може дакле бити само као славенска федерација, а никако као русизам.“²² Полит сматра да је „федерација једина могућа државна система“ за све оне државе које су састављене од више народа: „Без федерације могу се поједине владајуће народности у овим државама за неко време силом и угњетавањем и одржати, али чим сила мало попусти, морају се различите народности на истоку ујединити у федеративној државној системи . . .“²³ Полит сматра да је федеративно уређење једино могуће не само за Балкан него и за Подунавље.²⁴

21 Ost und West. прво дневни лист, затим друштвено-политичка ревија, излазила на немачком језику у Бечу 1861–1865. Ревија је заступала и бранила угрожене интересе свих народа у Хабсбуршкој Монархији и пропагирала њено потпуно преуређење на федералистичким основама. Ревоју су материјално помагали бискуп Штросмајер и kneз Михаило. Покретач и први уредник био је хрватски публицист Имбро Игњатијевић Ткалац (1861–1863), а затим српски публицист Александар Сандић (1863–1865). Многи чланци из овога листа превођени су на језике угњетаваних народа у Аустрији, објављени у њиховој штампи и корисно послужили у борби против германизације.

22 М. Полит-Десанчић, „Народност и њен државоправни основ“, Нови Сад 1862, 38.

23 Ibid. 41.

24 Осим ове студије о народносном питању Полит је објавио у листу Ost und West још и низ чланака о федералистичком преуређењу Угарске, од којих су најзначајнији: Ungarn und das Nationalitätenprinzip (Nr. 72–73. 1861). Das Integrität Ungarns und die Nationalitäten (Nr. 93–94. 1861): Magyarische Auschanung der Nationalitätenfrage (Nr. 165. 1861).

По Васи Чубриловићу: „У својим расправама, чланцима и говорима о Угарској, Полит-Десанчић је дао не само критику дуалистичког система, него и решење односа између Угарске и њених народности. Он је као ретко ко познавао Угарску, њену историју и историју њених народа и односе између ње и тих народа. Зато је и видео једину могућност за мирну коегзистенцију њених народа да се она преуреди по угледу на Швајцарску и жупанијски систем, слично швајцарским кантонима . . .“ („Историја политичке мисли у Србији XIX века“, Београд 1958, 257).

Расправљајући о првим српским федералистима, Јован Скерлић са разлогом ставља на прво место Полита-Десанчића, који „истиче конфедеративну и републиканску Швајцарску као идеал малим балканским народима”.²⁵ Од Политових студија Скерлић цитира само **Народност и њен државопрравни основ**, али му очевидно није била позната његова много значајнија студија о органском решењу Источног питања, првобитно објављена у наставцима у бечкој ревији **Ost und West**, а одатле прештампана у посебну књигу.²⁶ У томе делу Полит први пут систематски излаже и научно образлаже своју концепцију о органском решењу Источног питања. Његова основна мисао састоји се у томе да се органско решење „може извести само на народностима и кроз народности Турске, тако да се оне и реално афирмирају као самостални организми”. Органско решење мора нужно имати за последицу „да народности Турске престану да буду сматране за објекте посебних интереса и територијалних ширења појединих европских држава, већ да их се препусти њима самима, или да се чак и потпомогне њихово државно изграђивање”.²⁷

Једно од најинтересантнијих поглавља свакако је четврто поглавље, у којем се критички анализирају евентуалне могућности да се европски део Турске претвори у једну велику руску губернију.²⁸ Полит ту третира Русију као велику светску силу са експанзивним претензијама. Та експанзивна моћ „отвара мрачну перспективу за Турску, чији је скори распад већ одавно постао несумњив, и ставља у изглед могућност руског завојевања”. Међутим, „Европа не може остати равнодушна да ли ће пут из Европе у Азију, који води преко Балканског полуострва, бити поседнут од једне светске силе, као што је Русија, и према њеном нахођењу бити затворен или отворен”. Тако исто „не могу бити равнодушне ни народности у Турској, када би имале да бирају: да ли ће постати независне или ће потпасти под Русију?” Оне ће увек пре изабрати националну независност и државну самосталност него потчињеност Русији. Према томе, закључује Полит, ни интереси самих балканских народа, ни интереси Европе, не могу допустити да европска Турска постане руска губернија, тако да се тај план мора одбацити као практички неизводљив.

Посебан проблем при решавању Источног питања састојао се у евентуалној деоби европске Турске између великих сила.²⁹ Полит је тачно констатовао: „Расправља се о деоби Турске баш на такав начин као да на Балканском полуострву не живе европски народи него само азијске хорде које се према расположењу могу делити и поделити. Познаје ли човек

25 Ј. Скерлић, „Омладина и њена књижевност”, Београд 1906, 257.

26 М. Полит, „Die organische Frage und ihre organische Lösung”. Wien 1862. – Исти аутор: „Источно питање и његово органско решење”, превео Страхинца п. Костић, разговор Василије Крестић, Нови Сад 1986.

27 Полит, између осталог, оштро критикује европску штампу због њене недовољне обавештености о приликама у Турској и истиче „да је европска јавност боље информисана о Индији и Кини него о Турској”.

историју и културну способност хришћанских народа у Турској – поготово ако је још и сам припадник којег од балканских народа – човеку заиста мора крв да удари у главу када чује за такву једну деобу Турске, при којима се тим народима располаже као стоком²⁸.³⁰ Полит се одлучно противио било каквој политици погађања и компензација између великих сила на рачун балканских и подунавских народа. Могућност да евентуално Србија и Бугарска дођу под протекторат Аустрије, а Русији да се даду „извесне земље у Азији“ као тобожња „одговарајућа компензација“, Полит је сматрао за утопију, исто тако као и поделу „интересних сфера“ на Балкану. Заузимање појединих земаља и покрајина у европској Турској од стране великих сила „довело би до вечитог ратовања“.³¹

Прелазећи на само органско решење Источног питања Полит је детаљно изложио и образложио своју концепцију формирања једне велике конфедерације балканских народа наместо европске Турске.³² Таква конфедерација начинила би од Балканског полуострва једну неутралну територију која би задовољила и национална стремљења самих балканских народа и посебне интересе великих сила. На тај начин престало би национално угњетавање потлачених балканских народа, успоставила би се равнотежа на Блиском истоку, прокрчио би се директан пут из Европе у Азију, остварили би се потребни услови за успешан развој трговине, индустрије и саобраћаја, и потпомогла би се цивилизација балканских земаља. Полит убедљиво доказује немогућност формирања једне велике јединствене државе на европском Истоку и истиче да се ни Византијска империја, ни Бугарска царевина, ни Српска царевина нису могле одржати. И грчки, и бугарски, и српски народ има своју историју, своју националну физиономију и своју културу, и зато тежи да изгради и формира своју државну самосталност. Ничије империјалистичке амбиције и освајачке претензије (ни византијских императора, ни бугарских и српских царева) нису могле бити задовољене, нити су њихове победе имале трајнога успеха.

Полит је у својој студији образложио да је „конфедерација таква државни систем који потпуно одговара, с обзиром на географски положај, заједничким интересима свих балканских народа заједно, као и посебним интересима свакога народа напосе“. Постављало се питање који би облик требало изабрати: да ли облик савезне државе или можда облик савеза држава? Према Политовом детаљно образложеном мишљењу, с обзиром на међусобне односе појединих балканских народа, њихову историју, њихову културу и њихова савремена национална стремљења, требало би

28 Ibid. IV. Das Problem einer russischen Provinz. 19–20.

29 Ibid. VI. Das Problem der Theilung. 26–29.

30 Ibid. 26.

31 Ibid. 29.

32 Ibid. VII. Die Conföderation. 30–41.

33 Ibid. 36.

да Јужни Словени, Румуни и Грци формирају само савез држава, док би Јужни Словени требало да се међу собом уједине у једну савезну државу.

Прелазећи на конкретне појединости, Полит је предлагао да Цариград постане слободан град, и то савезни град Балканске конфедерације, а Босфор и Дарданели да буду неутрализовани. Иако је тражио за јужнословенске државе излаз на Јеђејско море, Полит није захтевао Солун за Србију, него је предлагао да и Солун постане слободан град, да би се избегле несугласице између Грчке и јужнословенске државе. Питање уједињења Србије, Санџака и Црне Горе – коју назива „српском Спартом“ – сматрао је само за питање времена, и не помишљајући на било какав дуализам између Србије и Црне Горе. Питање династије уопште не би задавало никакве проблеме. Некадашњи секретар књаза Данила (1860), Полит је забележио речи које му је тада на Цетињу рекао сам Данило: „Да је кнез Милош започео рат с Турцима, не бих ја много слушао на причања конзула, него бих с мојим Црногорцима продро у Херцегсвину и пошао у сусрет Милошу да га поздравим као свога господара“.³³

Врло је карактеристично да је Полит пледирао да и Срби и Бугари формирају једну српско-бугарску државу са заједничким централним парламентом и посебним покрајинским саборима. Питање евентуалног уласка Хрвата у јужнословенску савезну државу Полит посебно не расправља, из простога разлога што би бечка цензура његову студију одмах забранила. Међутим, у једној краткој примедби испод текста, сложеној петитом, Полит је између редова наговестио смелу мисао да и Хрватску сматра као саставни део будуће јужнословенске федерације: „Што се тиче турске Хрватске и уопште краја до реке Врбаса, то је домаћа ствар Срба и Хрвата, око које ће се они лако споразумети и о којој овде не треба даље расправљати“.³⁴

Најзад, у последњем поглављу Полит је детаљно изложио на који би начин требало начинити прелаз из постојећег стања, у коме се Турска налазила 1862, када је студија писана, у ново стање, у којем би се нашла источна Европа због формирања Балканске конфедерације и Јужнословенске федерације.³⁵ Полит се посебно осврнуо на положај Муслимана у новим условима, имајући на уму њихов дотадашњи привилеговани положај, који би наравно морао престати, јер би се имала обезбедити правна, политичка и социјална једнакост за припаднике свих

34 Ibid. 36. Анализирајући Политов став према овој осетљивој национално-политичкој проблематици, Ваца Чубриловић је тачно констатовао: „Иако није отворено изашао са планом о разбијању Хабсбуршке монархије и уједињењу њених јужнословенских земаља са Србијом, Црном Гором и јужнословенским земљама под Турском, сав је његов дугогодишњи живот политичног и јавног радника говорио за то да је у том правцу радио. Његова примедба (. . .) да ће се Срби и Хрвати лако споразумети о подели Босне линијом Врбаса, говори да је поред Србије и Бугарске помишљао и на Хрватску као трећу јединицу у јужнословенској федерацији.“ (Ibid. 261).

35 М. Полит, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung. VIII Der Übergang zur Conföderation.*

вера и националности. Полит је визионарски предвидео како би Балканска конфедерација могла да значи за источну Европу оно исто што за западну представља демократска и републиканска Швајцарска са њеним кантонима, политичким слободама и националном равноправношћу за све њене народе.

Овде смо само у најкраћим потезима дали сажет извод из Политове студије о Источном питању, коју смо раније исцрпно анализирали и оценили у посебној књизи.³⁶ Ова Политова студија била је запажена и приназивана не само у тадашњој јавности, него је утицала и на формирање политичких схватања и идејну оријентацију читавог низа јавних радника у Војводини, Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, чак и даље, код Хрвата и Бугара. По Васи Чубриловићу: „Нема сумње да је Полит имао уплива пре свега на Светозара Милетића, затим Владимира Јовановића, Светозара Марковића и остале грађанске и социјалистичке теоретичаре и доцније, у XX веку“.³⁷ Мађарски историчар Јожеф Тим вели: „Политове идеје су плодносно утицале на политичку и националну идеологију Светозара Милетића, каснијег вође угарских Срба“.³⁸ По немачком историчару Јоакиму Килу: „Полит је пресудно утицао на стварање политичких идеја код Срба, поименце на Светозара Милетића, Светозара Марковића и Владимира Јовановића“.³⁹

Најснажније и најсвестраније утицала је Политова студија на Светозара Милетића и његову национално-политичку идеологију, као и на изграђивање знаменитог програма Српске народне слободоумне странке, у историји познате под именом Бечкеречког програма од 1869. Под утицајем Политове концепције органског решења Источног питања, коју је Милетић у потпуности акцептирао, ушла је у Бечкеречки програм и позната шеста тачка која заступа начело немешања страних сила и захтева ослобођење балканских народа. Колико је Полит својом студијом утицао на Милетића јасно и очигледно показује циклус чланака под заједничким насловом **Источно питање**, објављених у новосадском **Србском дневнику** 1863, дакле годину дана после појаве Политове студије у посебној књизи. Ти Милетићеви чланци, доцније преведени и издани у посебној брошури,⁴⁰ упоређени са Политовом студијом, показују у којој мери Милетић не само по основним смерницама него често и у појединостима прихватио и разрадио Политову концепцију. Уосталом, и сам Милетић, у свом завршном чланку о Источном питању, сасвим лојално признаје Политов приоритет:

„Која је то форма међународне политичке свезе између хришћанских народа и државе, то је један млади наш пријатељ у посебном делу 'Источно питање и органско решење овога' ваљано назначио . . .“⁴¹

36 К. Милутиновић, „Михаило Полит-Десанчић као историчар. IV. Политова расправа о Источном питању.“ Нови Сад 1936, 61–93.

37 В. Чубриловић, *Ibid.* 262.

38 J. Thim. „Die Balkankonföderationspläne. Donauropa“. Budapest. I. 39. 1942.

39 J. Kühl. „Föderationspläne im Donauraum und die Ostmitteleuropa“. München. 24. 1958.

40 С. Милетић, „Die Orientfrage“. Neusatz 1877.

41 М., „Источно питање, IX. Србски дневник“, Нови Сад, 14. IX 1863.

Између Милетићеве и Политове интерпретације нема разилажења у основним поставкама, али има у детаљима. Тако, на пример, док је Милетић оштро осуђивао балканску политику Русије, оптужујући је да води апсолутистичку, империјалистичку и освајачку политику у решавању Источног питања, уместо демократску и ослободилачку – дотле је Полит, иако је и сам осуђивао држање руске дипломатије према балканским народима, ипак веровао у историјску улогу Русије на Истоку. Милетић се сложио са Политовим захтевом да Цариград буде проглашен за слободан град, за савезни град Балканске конфедерације, а Босфор и Дарданели да буду неутрализовани, али Милетић није био сагласан да и Солун постане слободан град, него се заносио националистичким тежњама српских романтичара о „српском Солуну“ и њиховим стилем покушавао да брани освајачке амбиције цара Душана.⁴²

Ово одушевљење за српску освајачку експанзију имало је своје корене још из Милетићеве ране младости, када је певао романтичарске родољубиве песме и објављивао их у омладинским календарима и алманасима.⁴³ Тај култ „славних Немањића“ и, нарочито, култ цара Душана поново је оживео у доба Милетићеве Уједињене омладине српске. То је доба „кипећег одушевљења“, које је прижељкивало „извесни час“ када ће се ослободити и ујединити „раскомадано Српство од Будима до Јадранског и Јеђејског мора“.⁴⁴ Такво националистичко расположење прешло је из романтичарске поезије у журналистику, у публицистику, па чак и у један део историографије. Јефтиним шовинистичким фразама идеализовала се српска прошлост: уместо историјских извора неки од тадашњих историчара препричавали су народна предања и народне песме. У томе су најдаље отишли: Јован Драгашевић, Панта Срећковић и Милош Милојевић. Против њиховог фалсификовања историје међу првима је устао Велимир Карић овим аргументима:

„Прва двојица изједначавају нашу етнографску границу са најширим историјским границама српске државе, које ни данас још нису добро испитане, а Милош Милојевић их изједначава са нашим праисторијским границама, које су сасвим у густој магли. Они остали наши политичари, који се за ова питања интересују, раде ко у плочу ко у клин. Највећи пак део међу њима залудело је Душаново Царство. С тога они, упирући очи на југ и доказујући да је

⁴² Ibid. „Србски дневник“, 14. IX 1863.

⁴³ У алманасу „Славјанка“ млади Светозар Сваслав Милетић објавио је, између осталог, песму „Стефан Душан Силни, Цар Србски“, у којој је величао тога српског владара, који је „освојио земље и градове чак до стена од града Солуна“. У песми „Србији“ Милетић пита „мајку Србу мила“ где су „орли моћи твоје јане“ и где су „оне круне твоје златне, којом Душан крунио ти главу?“

⁴⁴ Снерлић је с разлогом дао овакву карактеристику тога доба и тадашње генерације: „Нипеће одушевљење! То је одиста реч за то усколебано доба и за те устрепале људе, и она сасвим обележава ону егзалтацију националног осећања, оно опијање речима, онај пароксизам патриотизма, оно будно сневачко слободу и уједињења српског. Ти људи су речи узимали за дела, и као деца пружали руке да ухвате месец“. („Омладина и њена књижевност“, 234).

Србин све дотле докле је влада силнога цара допринела, заборављају у највише прилика на велики део српских земаља Душановом Царству за леђима, које у њиховом царству нису никада биле.“⁴⁵

Међу тумачима Источног питања код Срба истакнуто место заузима је Владимир Јовановић, један од вођа Либералне странке у Србији и политички идеолог десног крила уједињене омладине српске. За време свога емигрантског боравака у Новом Саду он се ближе упознао са федералистичким концепцијама Михаила Полита–Десанчића и Светозара Милетића, акцептирао њихове основне смернице и – под њиховим утицајем – знатно проширио своје идејне видокруге. Осим тога, на Јовановићево политичко изграђивање утицао је и његов емигрантски боравак у Италији, Швајцарској, Француској и Енглеској, где је долазио у контакт са многим политичарима, публицистима и јавним радницима, имао прилике да чује и њихова мишљења и да их обавести о приликама у јужнословенским земљама и покрајинама.

Јовановићеве расправе о Источном питању објављене су не само на нашем језику него и на енглеском и француском. У првој својој расправи он излаже своје мисли о „историјској мисији Србије на Истоку“ и о њеној улози у решавању Источног питања.⁴⁶ Он у принципу усваја Политову концепцију да се Источно питање може правилно решити једино ослобођењем балканских народа и „оснивањем слободних и независних хришћанских држава на Истоку“. Исто као Полит, и Јовановић је пропагирао мисао о заједничкој борби удружених балканских народа против Турске, али он је расправљао само о Балканском савезу, још не о Јужнословенској федерацији и Балканској конфедерацији. Балкански савез он је замишљао под руководством Србије, коју је величао као „јужнословенски и балкански Пијемонт“.

У својим енглеским расправама он је понушавао да обавести британску јавност о историјској улози српског народа у процесу решавања Источног питања и да нарочито истакне његову политичку зрелост и државотворну способност да се под његовим вођством изврши ослобођење и уједињење свих Срба и Јужних Словена у једну државу, али не каже конкретно како би та држава била уређена.⁴⁷ И ту је В. Јовановић пропагирао мисао о нужности формирања Балканског савеза ради ослобођења хришћанских народа из турског ропства. С обзиром на то да се обраћа енглеској јавности, он је нарочито истакао да је баш у интересу британске трговине, индустрије, промета и саобраћајних веза с Индијом да се Блиски исток ослободи турског јарма. У својој француској расправи, пишући о улози Србије, Јовановић је изложио историјски развој средњовековне српске државе и нарочито се задржао на високом културном нивоу Србије под Немањићима, на манастирима, црквеној уметности, законодавству (Душанов законик), на историјским заслугама

46 В. Јовановић, „Српски народ и Источно питање“, Нови Сад 1863.

47 В. Јовановић, „The Serbian and the Eastern Question“ London 1863. – „The Emancipation and Unity of the Serbian Nation Of the regeneration of Eastern Europa by the reconstruction of the nationalities“. London 1871

45 В. Карић, „Србија и Балкански савез“, Београд 1893, 30–31.

Срба за одбрану европске културе и цивилизације од турске најезде; затим је изнео разлоге и значај Велике сеобе Срба у Угарску (1690), њихову борбу за национално-политички опстанак и црквено-школску аутономију, непријатељски став Беча и Пеште према Југословенима у Хабсбуршкој Монархији и најзад се заложиио за ослобођење и уједињење Јужних Словена рачунајући овамо и Бугаре, али опет без конкретних појединости о томе како би изгледала њихова заједничка држава. ⁴⁸

Тек након четири деценије, у наелектрисаној политичкој психози коју је изазвала аустријска анексија Босне и Херцеговине и све очигледније германско продирање на Исток (Drang nach Osten), В. Јовановић је поново расправљао о истој овој проблематици, али овога пута конкретније, у потпуности је акцептирао Политову концепцију и заложиио се за формирање Балканске конфедерације. ⁴⁹ Требало је да прођу пуне четири деценије горних искустава и тешких сазнања; требало је да дође до аустријске анексије Босне и Херцеговине и до нове германске освајачке и империјалистичке агресије, па да сазре мисао да се балканска заједница не може остварити под туторством било чијих хегемонистичких претензија.

IV

Међу првим српским федералистима треба споменути још Јована Павловића. ⁵⁰ Према тачној оцени Симе Матавуља, он је био „један од најспремнијих публициста у Јужном Словенству“. ⁵¹ Сарадник женевске Слободе и новосадске Заставе, уредник Панчевца, земунског Граничара, београдске Нове Србије и цетињског Црногорца, први министар просвете Црне Горе, Павловић је оштро критиковао апсолутистички режим кнеза Михаила у Србији, високу црквену хијерархију у Војводини, реакционарну владавину бана Левина Рауха у Хрватској, аустријске централисте у Бечу, великомађарске шовинисте у Пешти, назадне властодршце у Русији. Павловић је у своме Панчевцу објавио први српски превод **Комунистичког манифеста** и ватрено бранио Париску комуноу. Међу првима је пригрлио и прогресивне Политове идеје о Јужнословенској федерацији, Балканској конфедерацији и Источној Швајцарској. Када се у руској славенофилској штампи почела пропагирати мисао о формирању једне велике конфедерације или једнога савеза словенских народа под протекторатом Русије, Павловић је био један од првих у српској јавности који је устао против те славенофилске тезе, доказујући да би за Србе и Јужне Словене било врло опасно ако би приступили једном таквом руско-словенском савезу:

⁴⁸ V. Jovanović, „Les Serbes et la Mission de la Serbie“. Paris–Bruxelles 1870.

⁴⁹ V. Jovanović, „The Balkan Confederacy. The Near East“. Vol. II. No 21. London 5. I 1910.

⁵⁰ К. Милутиновић, „Јован Павловић“, Рад војвођанских музеја, III. Нови Сад 1954, 119–137.

⁵¹ С. Матавуљ, „Биљешке једног писца“, Београд 1939, 119–120.

„Нама остаје или да будемо Срби или да будемо Руси (. . .) Руси бисмо морали постати у руско-славенском савезу (. . .) Срби можемо бити само у Дунавском савезу (. . .) У Дунавском савезу имали бисмо слободу и самосталност, у руско-славенском ropcтво. То што би нас очекивало у будућности, то би снашло и све остале источне народе . . .“⁵²

Павловић је у истом чланку одлучно одбацио и познату тезу чешких, словачких и неких конзервативних хрватских политичара о покушајима претварања централистичне Аустрије у аустријску федерацију, односно у некакву „славенску Аустрију“. Супротно свим тим и сличним плановима, у основи империјалистичким, Павловић је заступао прогресивну и демократску концепцију о потреби формирања једне конфедерације или једнога савеза источних народа изван свих страних „интересних сфера“.

Павловићев план о дунавском савезу не би требало сматрати истоветним са Кошутовим пројектом о Дунавској конфедерацији. Павловић је расправљао час о Дунавском савезу, час о Источном савезу, али је оба пута подразумевао заједницу подунавских и балканских народа на широким федералистичким основама. Међутим, Лајош Кошут писао је о Дунавској конфедерацији у неколико махова, али ју је увек замишао само као федеративни савез Угарске, са историјским сентиштванским границама и неповредивим интегритетом, са Србијом и Румунијом, али под хегемонијом Пеште, иако то није нигде изричито захтевао, него само између редова наговештавао, у мање или више прикривеним алузијама.⁵³ Кнез Михаило, поборник српско-мађарског пријатељства, орођен с високом мађарском феудалном аристокрацијом, водио је разговоре са Кошутом и полагао велике наде у ту сарадњу. Међутим, Јован Павловић замишљао је конфедерацију на много широј и далекосежнијој основи: као савез не само подунавских него и балканских народа, повезаних заједничким економским и политичким интересима, али удружених према начелима потпуне једнакости и равноправности, без доминације једнога народа над другим народима.

Било је угледних српских историчара који су ове смеле и далекосежне концепције првих српских федералиста и тумача Источног питања сматрали за незреле и преурађене, местимице чак и за утопистичке. Тако, на пример, Владимир Ћоровић постављао је проблем овако:

„Млади, тек изашли из школа, често скоројевићи, са главама пуним још непроверених теорија, са атавизмима наше расе која се брзо одлучује на анцију, без политичког искуства, насртљиви, они уносе забуну (. . .) њихов став има и доста комичнога (. . .). Или, какву политичку зрелост да оценујете од тих људи који у ондашњој Србији, са турским паншом у Београду, и са познатим нашим политичким страстима, и у ондашњем српском свету под Турцима, који је певао Лазара и српску Круну златну и надао се њеној основи, проповедају републиканску федерацију балканских народа – по типу Швајцарске!“⁵⁴

⁵² „Срби у Дунавском савезу“, Панчевац, 11. X 1870.

⁵³ L. Kossuth, „Meine Schriften aus der Emigration“, Pressburg–Leipzig, I, II, III, 1880.

– Вељко Петровић, „Дунавска конфедерација“, Политика, бр. 8001, 8004, 8006, 8008, 1930. – Дака Поповић, „Кошут“, Летопис МС, 373, 3, 1954. – К. Милутиновић, „Развој федералистичке мисли код подунавских народа“, Рад војвођанских музеја, IV, Нови Сад 1955.

⁵⁴ В. Ћоровић, „Историја Југославије“, Београд 1933, 518.

У српској књижевности било је такође писаца који су мислили да су федералистичке идеје дошле прерано. Један од великих српских песника, Змај Јован Јовановић, коме напредна стремљења нових генерација иначе нису била туђа, није се одушевљавао овим визијама далеке будућности:

Јест, Светозар Марковић је
Добро хтео,
Вишој мети он посвети
Живот цео.
Ал' је дош'о нешто рано,
Не баш сретно;
А што Србу није битно,
То му смет'но.

Јаша Продановић, одличан зналац и тумач српске историје, дао је тим Змајевим стиховима овакав коментар: „Каква заблуда! За добре идеје никад није рано. Оне нису сезонска роба. Много је боље ићи далеко пред својим временом него се утапати у његове предрасуде и штетне традиције“. ⁵⁵ Ове мисли Јаше Продановића односе се не само на цитиране Змајеве стихове него истовремено и на све примедбе грађанских историчара и књижевника који су за револуционарне идеје првих српских социјалиста и федералиста тврдили да су незреле и преурањене утопије.

V

Још један крупан корак даље од Светозара Марковића пошао је Васа Пелагић. Док је Марковић расправљао само о Јужнословенској федерацији, Балканској конфедерацији и Источној Швајцарској – дотле је Пелагић ковао далекосежне планове о Балканско-дунавско-карпатској конфедерацији. Пелагић није правио оштрије разлике између федерације и конфедерације, али се из самог његовог текста види да је мислио на конфедерацију. Ове своје замашне планове Пелагић је детаљније разрадио и образложио у **Споменици Кошуту Лајошу и осталим патриотима Румуна, Мађара, Срба, Бугара, Грна, Хрвата, Словенаца, Слована, Русина и Албанеза**. Тај текст Пелагић је написао као политички емигрант у Букурешту 1884. Свој рукопис послао је Лази Нанчићу, који је тада у Вршцу уређивао опозициони политички лист **Српство**. На полеђини рукописа Пелагић је написао ових неколико пропратних речи: „Брат Нанчићу! У име опште ствари, држим, да ћеш ову споменицу наштампати у твоје листу **Српству**, и да ћеш је превести и на немачки језик“. ⁵⁶ Међутим, Нанчић нити је објавио Пелагићев спис у свом листу, нити га је превео на немачки. Ми данас не знамо да ли је овај спис уопште и доспео

⁵⁵ Ј. М. Продановић, „Светозар Марковић“, Република, Београд, 17. IX 1946.

⁵⁶ „Васа Пелагић и Војводина, I“, Избор и објашњење К. Милутиновића, Нови Сад 1956, 173–174.

до руку самога Кошута, а ако је и дошао, да ли је он реагирао. У Кошутевој преписци нема одговора на ово писмо; у његовим мемоарима Пелагићево име се не спомиње, а Кошутеви биографи не кажу да ли је међу том двојцом револуционара дошло до контакта. Али, без обзира на то, већ сама чињеница да се Пелагић уопште обраћао Кошуту и да је ову посланицу покушавао да штампа има своје историјско значење.

Лајош Кошут је после мађарског пораза код Вилагоша (1849) провео неколико година у Кјутаји, у Малој Азији, као политички емигрант. Двадесет година доцније, под другим околностима и тежим условима, Пелагић је у истом месту провео неколико година, само не као политички емигрант, него као робијаш. Обојица су тамо имали времена да размишљају не само о судбини свога народа него истовремено и о судбини свих подјармљених народа. И обојица су потуцајући се по туђини од немила до недрага, далеко од отаџбине, дошли до сличних закључака о нужности повезивања свих поробљених народа, о њиховој заједничкој борби за ослобођење испод туђинског јарма и о њиховом уједињавању у велике федерације и конфедерације слободних и независних народа. У својој **Споменици Кошуту** Пелагић је писао да на територијама „између Карпата и Јејејског мора, између Адрије и Понтуса“ живи 16 народа који су „између себе страховито измијешани и чине између себе прави мозајик“.

Нико други него баш Васа Пелагић, којег су грађански историчари стално омаловажавали и иронизирали као утопису и фантасту, први је упозорио на нужност једне планске, систематске борбе, са намером да припреми потребну атмосферу која ће условити практично остваривање једне велике федерације или конфедерације равноправних и независних, али међу собом чврсто уједињених балканских, подунавских и карпатских народа:

„Да би та федерација постајала све јача и напреднија, солидарнија и срећнија, она мора неодложно прогласити свану религију за приватну ствар; мора уредити један календар и једно писмо и изнети из јавне и приватне наставе религију и религиозни и национални фанатизам. У исто доба треба гасити тај омразни и убилачки фанатизам и у литератури и у журналистици, да би тако час пре освануо онај свети дан када ћемо сви скупа узвикнути: 'И ми смо људи, који у братској солидарности и заједници стварамо општу економску и политичку срећу и слободу'.“⁵⁷

Ову прокламацију, поред Пелагића, потписао је и словеначки социјалист Мирослав Хубмајер, ранији типографски радник у Љубљани, затим активан борац у босанско-херцеговачком устанку 1875–1878, па политички емигрант у Румунији. Судећи по идејама, стилу и речнику, прокламацију је саставио сам Пелагић. Иако је растурана илегално, она је ипак дошла до руку аустријске и мађарске владе, о чему речито сведоче три архивска документа, која се чувају у Државном архиву у Бечу. Први докуменат представља поверљив извештај царско-краљевске полицијске диренције у Бечу (25. V 1884) да је Пелагић у Букурешту саставио

57 Ibid. 112.

прокламацију јужнословенским народима, у којој пропагира федерацију балканско-подонавско-карпатских земаља и да ју је већ упутио Кошуту; у документу се изричито каже да је Пелагићев спис управљен директно против Хабсбуршке Монархије, а индиректно и против Русије.⁵⁸ Други докуменат представља наређење Министарства спољних послова (1. VI 1884) аустро-угарском посланику у Букурешту „да испита околности под којима је Пелагићева прокламација изашла, ко се крије иза ње, као и боравак Пелагићев и Хубмајеров у Букурешту уопште. Трећи докуменат, под истим датумом, представља допис Министарству спољних послова да је „озлоглашени бивши архимандрит Васа Пелагић у последње време објавио летак, датиран у Букурешту 1884, у којем је учињен покушај пропаганде за федерацију балканских и карпатских народа“.⁵⁹ Сва три документа јасно откривају страх бечких режимских кругова од социјалистичке револуционарне акције уопште, а од повезивања југоисточних народа посебице. Баук социјалистичке федерације или конфедерације постајао је у очима бечких властодржаца још опаснији од баука панславизма.

Последња скупштина Уједињене омладине српске отворена је у Вршцу 15. VIII 1871. На предлог Лазе Костића скупштина је једногласно изабрала за председника црногорског војводу Маша Врбицу, који је дошао у живописном црногорским народном оделу, што је изазвало велико одушевљење. У скупштинском записнику овако се приказује избор председника.

„Пошто изабрани председник Машо Врбица изјави, да поклоњено му поверење прима, али да председничку дужност на се примити не може из довољно познатих узрока – позове Лаза Костић скупштину да себи другог председника изабере, на што скупштина уз дуготрајно 'живио' извиче једногласно за председника босанског архимандрита Василија Пелагића, који изјави да указано му поверење с радошћу прима, али моли скупштину да с обзиром на то, што он није баш вешт да скупштинско саветовање руководи, изабере танвог председника који ће га у томе послу моћи заменити.“⁶⁰

Разлози одбијања председништва од стране Врбице и условно прихватање од Пелагића били су познати целој скупштини, али се нису смели јавно рећи; обојица били су страни држављани: Врбица – активни војвода кнежевине Црне Горе; Пелагић – политички емигрант, који је био осуђен на 101 годину робије и једва изнео живу главу из турских томрука у Малој Азији. Један од значајних предлога, поднесених и прихваћених на овој скупштини, био је овај поздравни телеграм Светозару Милетићу, који се тада налазио у Вацкој казниони:

„Шеста омладинска скупштина у Вршцу, сажалевајући да Тебе, свог најдичнијег члана, не види у својој средини, налази се побуђеном Теби изјавити, да Те ако не телом а оно духом

58 „Васа Пелагић и Војводина, II“. Сабрао и уредио Ј. Мирнић, Нови Сад 1959, 183–184.

59 Ibid. 185.

60 „Застава“, Нови Сад, 1. IX 1871.

пред очима има. Тај дух Твој руководи је и сада, и стога Те поздравља у овом часу, где се судбина њена ломи, из дубине срца свога. Још кратко време, пак ћемо Те братски загрлити моћи, а донде се стрпи с нама заједно!"⁶¹

Читава омладинска скупштина дочекала је овај предлог са френетичким аплаузом и приредила бурне овације присутном ћутајском сужњу и одсутном вацком сужњу. То је био најузбудљивији тренутак целе скупштине. Све је то изазвало оштру реакцију пештанске владе. Избор црногорског војводе и босанског избеглице за председника скупштине, слање поздравног телеграма и приређене овације осуђеном и затвореном народном борцу Милетићу, свечан дочек омладинских изасланика из разних југословенских и словенских градова – све је то значило само силање уља на ватру и тумачило се у пештанским режимским круговима као демонстрација. Реакција није изостала. Мађарска краљевска влада, преко свога изванредног комесара Михаља Ковача, поставила је категоричан ултиматум: или ће омладинско руководство унети у нови устав да чланови Омладине имају да буду искључиво Срби са територије Угарске, да се покрет ограничава само на културно-просветну делатност и да се неће мешати у политику – или ће даљи рад бити забрањен. Омладина на овакве услове није пристала, и мађарски комесар Ковач наредио је – у име владе – да се скупштина закључи и изасланици и гости растуре.⁶²

Међутим, ако је забранила даљи легални рад Омладине, мађарска влада није била ипак у стању да у корену пресече сваку даљу активност покрета уопште. Према предлогу Лазе Костића, требало је отпочети са оснивањем српских гимнастичких дружина, по угледу на „турнферајне“ у неким немачким државама, у којима се поред гимнастичких вежбања развијала активност и на другим подручјима. Али, у још полуфеудалној Угарској, ни овај покушај није успео.

VI

Услед неповољних услова за било какву даљу активност Омладинског покрета на територији Угарске, рад се морао пренети у неку другу земљу. Избор није био тежак. У Србији је још увек владао намеснички режим са генералом Блазнавцем на челу; Македонија, Босна и Херцеговина стењале су још увек у турском феудалном ropству, тако да је преостајала још само Црна Гора. Истина, режим књаза Николе није био подесан да омогући услове нужне за опстанак Омладинског покрета, али другог излаза није било. Наду да ће се делатност покрета на Цетињу бар толерисати подстицало је активно учешће у покрету двојице истакнутих личности у јавном животу Црне Горе: војводе Маша Врбике и књижевника Симе Поповића, тадашњег уредника **Црногорца** на Цетињу.

⁶¹ Рукописно одељење Матице српске, бр. 28.818. Овај телеграм потписао је у име председништва омладинске скупштине Васа Пелагић.

⁶² Понушај одржавања непријављеног стастанка у једној приватној кући полиција је спречила и учеснике растерала.

Васа Пелагић је у то време још имао илузија о либерализму и демократизму књаза Николе, па се одазвао његовом позиву да дође у Црну Гору. У својој **Аутобиографији**, написаној у трећем лицу, он изричито вели: „Баш у то доба дође преко Ђоке Влајковића из Црне Горе позив Пелагићу да иде стално за надзорника црногорских школа“. ⁶³ Он се одазвао овом позиву књаза Николе у нади да ће у Црној Гори – после забране Омладинског покрета у Војводини – имати услова да се овај покрет пренесе, формира и организује успешније него што се то покушавало у Војводини и Србији. Тачан датум његовог доласка у Црну Гору није утврђен, али по свему судећи то је било у другој половини 1871.

У то доба Пелагић је већ стајао на левом крилу Омладинског покрета, о чему речито сведочи његова драгоцену брошура **У аманет Србину и Српкињи**, која се битно разликује од тадашње романтичарске и националистичке политике Владимира Јовановића, главног идеолога и теоретичара десног крила Омладинског покрета. У овој брошури Пелагић овако поставља проблем:

„У прилог и помоћ душманима нашим била је наша међусобна неслога, црно незнање, непоразумљење, непознавање самих себе и слијепо подражавање туђинштини, од које заразе јоште и данас болујемо, јер још, нажалост, руковође државе и цркве не поњају, не раде и не понашају се онако како би одговарало потребама народним и начелима садање науке.“ ⁶⁴

Пелагић је одлучно пропагирао идеју националног ослобођења и уједињења и указивао на „важност јавног удруживања и договарања“, јер без тога „није ни замислити да се по духу овог вјека (. . .) напредовати и усавршавати може, да се жељно наше јединство оствари и до праве, потпуне слободе дође“. Пелагић је инсистирао на томе да чланови покрета „расијани по свему народу и по свима сталежима његовим, најлакше би могли проучити и дознати све праве потребе народне, све његове невоље, све тежње, жеље и осјећања, као и све друге добре и лоше стране народа, на основу којих омладинска скупштина добивала је огромну грађу за боље и удесније пословање у корист народа и отаџбине, слободе и човечанских врлина“. ⁶⁵

Очекивања Васе Пелагића нису се испунила. Књаз Никола није хтео ни да чује да се на Цетињу састану омладинци из свих српских крајева и да ту држе борбене говоре о „ослобођењу и уједињењу васцелога српства“. Иако је један од најактивнијих првака Омладинског покрета у Црној Гори био војвода Машо Врбича, близак сарадник и човек од поверења књаза Николе, ипак се на Цетињу није могла одржати ниједна омладинска скупштина. Књаз Никола није имао нимало симпатија за демократске тежње овога покрета.

Пелагићева претпоставка да би се идућа омладинска скупштина евентуално могла приредити у кнежевини Србији још је мање реална.

⁶³ В. Пелагић, „Аутобиографија“, у зборнику: „Мемоарска проза XVIII и XIX века“, II, приредио Д. Иванић, Београд 1989, 255.

⁶⁴ В. Пелагић, „У аманет Србину и Српкињи“, Цетиње 1871, предговор.

⁶⁵ Ibid. 6.

Тадашњи намеснички режим (Блазнавац–Ристић–Гавриловић) био је према Омладинском покрету још мање расположен него ранији режим кнеза Михаила. Не само да није допустио одржавање омладинске скупштине на територији Србије, намеснички режим отишао је чак тако далеко да је – свега неколико месеци после појаве Пелагићеве цетињске брошуре – забранио и даље излагање **Младе Србадије**, органа Уједињене омладине српске, који је београдским властодршцима био трн у оку због својих слободарских тенденција и демократских идеја. Најпрогресивнији међу сарадницима овога часописа био је сам Пелагић, који је у својим чланцима шибао све оно што је кочило општи друштвени, политички и културни напредак.

У својој цетињској брошури, свакако и не претпостављајући да ће већ у блиској будућности Омладински покрет бити потпуно угушен, Пелагић је предлагао да се у свакој нашој вароши и варошици оснивају мушка и женска друштва с оваквим задацима:

„Прво распростирати корисне књиге, повремене списе и новине, што их одбори Уједињене омладине препоруче, те тако да шире знање и све што је узвишено, пробуђује свјест и стварне појмове у свима сталежима свог мјеста и те околине, а уједно да збиљски искорењавају све што стоји на пут стварном унапређењу народа, слободе и човечанских врлина, па чак и оно што ни личној ни општој ствари од користи није

Друго, сабирати добровољне прилоге за опште интересе српства, из ног би одбор омладински користне књиге по више реченом начину печатити и једне новине ваљане издавати, које би у потпуном смислу све српске политичне, просветне, економске, занатлијске и уопште народне интересе заступао, и које би сваки дан излазили могле и по свему српству по најумеренијој цјени и бесплатно растурати се могле.“⁶⁶

По Пелагићу, оснивање оваквих друштава, издавање оваквих књига и покретање оваквих листова „уништило би и скрхало умне ланце ропства, а са тим би се укинуло свако друго робовање и невоље људске“.

На крају своје цетињске брошуре Пелагић апелује на све пробуђене Српкиње и Црногорке да се у будућности још у већој мери залажу и жртвују за све врсте „народног пословања“. Познавалац историје ослобођења и уједињења италијанских и америчких држава, знајући да су у тим борбама активно учествовале и храбро гинуле и италијанске и америчке жене, Пелагић позива Српкиње и Црногорке да се „сјете да су сестре њихове Италијанке и Американке својим пословањем, одважношћу и жртвовањем више учиниле за унапређење, ослобођење и уједињење Италије и Америке него ли и сами мушкарци. Оне су као и дивне наше Црногорке, најжешће подстицале у суграђанима и млађем нараштају ватрену љубав да раде и падају жртве иза жртве за остварење народних идеја, док падањем својим створе мост да пређе народ тамо куда жудно тежи . . .“⁶⁷

Овај Пелагићев текст добија своју пуну вредност тек ако се упореди са оновременим списима представника деснога крила Омладинског покрета.

⁶⁶ Ibid 10–11.

⁶⁷ Ibid 12

Пелагићева брошура, датирана на Цетињу „на Михаљдан 1871. године“, штампана је у цетињској штампарији у 1500 примерака и разаслана истакнутим члановима Уједињене омладине српске широм Словенског Југа. Између осталог, Пелагић је упутио 100 примерака и Миши Димитријевићу, секретару главног одбора у Новом Саду, с писмом од 8. XII 1871, с молбом да их пошаље „по Бачкој, Банату, Барањи, Сријему и неким крајевима Славоније“. У пропратном опширном писму „Одбору омладинском у Новом Саду“, Пелагић је писао између осталог:

„Све што се је могло учинити на Цетињу код ове раје (. . .) учинио сам, и то не само код одбора, него и код овдашњи бана, грађана, чиновнина и великог газде.“⁶⁸

Расправљајући о својим покушајима око организовања Омладинског покрета у Црној Гори и Санџаку Пелагић је изнео ове конкретне појединости:

„Ради тачнијега извршења тога, као и ради растурања других књига, нашао сам на Ријеци и на Цетињу људе, а такође и у Скадру и Подгорици, који ће без одлагања послано одма куда треба упутити, а то је врло угодно почем на Ријеку по ради соли долазе кириџије и остали свуда из Скадра, Подгорице, Берана, Гусиња, Плава, Бијелог Поља, Пећи, Пљевља, Фоче итд.“⁶⁹

Покушај да се осма скупштина Уједињене омладине српске одржи на Цетињу (1871) наишао је не само на одлучан отпор књаза Николе, него је он уопште забранио сваки даљи рад покрета на територији Црне Горе. Међутим, омладински вођи с овом забраном никако се нису мирили и покушали су да покрет ограниче на илегалну акцију. Они су основали Дружину за уједињење и ослобођење српско на Цетињу у августу 1871. Иницијатори покрета били су: Васа Пелагић, Коста Угринић, Лаза Костић, Миша Димитријевић, Ђока Влајковић и Милан Кујунцић–Абердар. Да не би пали у очи полицији, они су позвали у своје коло и војводу Маша Врбицу, у чијој су се кући илегално састајали и донели статуте. У овим статутима утврђено је да је основни задатак Дружине борбе за ослобођење и уједињење свих српских земаља и покрајина у једну државу. У ту сврху организоваће се месни, покрајински и централни одбор. Дужност је чланова да изврше све задатке које им одреди управа у циљу постизања основних задатака. Конспиративни тон и карбонарски карактер статутима дао је, нема сумње, Пелагић. Дружина је имала илегални карактер, са шифрама и завереничком структуром. Дружина је повезивала, на једном широком револуционарном плану, националноослободилачке снаге Црне Горе, Србије, Војводине, Босне и Херцеговине, и била је у вези и са бугарским емигрантским револуционарним комитетом у Букурешту и са румунским либералима. Архив Дружине уништен је за време првог светског рата и свега је неколико докумената доцније објављено.⁷⁰

⁶⁸ Алузија на књаза Николу. На другом месту Пелагић је још конкретнији: „Ишао бих у Црну Гору, али знам да се без 'у здравље његове свјетлости' и цјеливања руку не може бити у милости . . .“ (Пелагићево писмо од 4. II 1873. Кости Угринићу).

⁶⁹ Рукописно одељење Матице српске, заоставштина Мише Димитројевића, *ibid*.

⁷⁰ К. Милутиновић, *Дружина за уједињење и ослобођење српско*. Енциклопедија Југославије. III. Загреб 1958, 103. Исти, „Васа Пелагић на Цетињу“, *Историјски записи*,

О сукобу између књаза Николе и Пелагића и његовом одласку са Цетиња постоје две верзије, једна из пера самога Пелагића, а друга из пера Драгише Лапчевића. У својој **Аутобиографији**, написаној у пожаревачким казаматима, годину дана пред смрт, Пелагић је изнео низ конкретних појединости о свом сукобу са књазом Николом. Сам Пелагић овако описује седницу, на којој је дошло до сукоба:

„На Цетињу пак могао би бити затворен да је Кнез хтио, кад је Пелагић у сједнику, у који долазе сва цетињска господа кад их Кнез позове, рекао једном приликом да не признаје принцу црногорском Александру право наследства дотле док га Народна скупштина не изабере и не потврди на престо. Кад је кнез Никола рекао да право наследства признаје сва Европа, Пелагић је одговорио: 'Мене се не тиче што европски волови признају; људи од разума и правде то неће да признају'. Тада је Кнез скочио и отишао из седника рекавши: 'Тоба није родила Српкиња него Туркиња!'“ 71

Међутим, Драгиша Лапчевић, не наводећи историјске изворе, приказао је овај сукоб друкчије:

„Кнез Никола једаред позове у биљарду све главаре да утврде наследност престола, да управо учврсте његову династију, да реше једно питање, које је дотле било једнако отворено. Пелагић је имао смелости на супрот наследности на престолу истаћи потребу републиканског изборног система. 'За 24 уре да те моје око није виђало на Цетињу!' кивно је узвикнуо кнез Никола.“ 72

Намеће се питање: како то да после овог оштрог сукоба Пелагић није одмах ухапшен или, у најмању руку, протеран из Црне Горе? На ово питање одговорио је сам Пелагић овом врло вероватном претпоставком:

„Кнез га је штедио, јер се бојао новина, и хтео је да му се не кваре рачуни о присаједињењу Босне Црној Гори. Волио је више поданика, јер тада је и плата већа, него наштиговати Пелагића, одашта ништа добити неће до мржње.“ 73

Желећи да се на пријатељски начин опрости Пелагића, књаз Никола му понуди 60 дуката за путни трошак. Пелагић то „није хтео примити због сиротиње црногорске“. Нико други него велики црногорски јунак Марко Миљанов и неустрашиви народни борац Перо Матановић, саборац Луке Вуналовића и пријатељ Светозара Милетића, рекоше Пелагићу: „Немој бити луд! Ти нећеш помоћи Црној Гори, јер што у ту касу дође, којом код нас један човек располаже, већ је поно ђаво; а ти можеш с њиме народу неку корист учинити“. Марко Миљанов и Перо Матановић били су „људи познати као најпоштенији Црногорци“. Пелагић је у њима гледао живо оличење „чојства и јунаштва“ и зато их је послушао, али само донекле: „Ипак он је примио само половину, одказав остало“. 74

Међутим, није само Пелагић високо ценио Марка Миљанова. Ми знамо да је и Марко уважавао Пелагића. У свом писму Кости Угринићу (8. VI 1873) Пелагић на себи својственом искреношћу казује:

Цетиње 1951, VII, 10–12, 425–434. – Јагош Јовановић, „Црна Гора према Светозару Милетићу“, Годишњак Историјског друштва Војводине, I, Нови Сад 1951, 67–73.

71 В. Пелагић, „Аутобиографија“, 257.

72 Д. Лапчевић, „Историја социјализма у Србији“, Београд 1922, 116.

73 В. Пелагић, *ibid.* 257

74 *ibid.* 256.

„Ти и дружина велите да је потребно да будем још већи напредњак – комуниста. Милетић и компанија веле да сам преферан; од Калуђероваца да сам луд и за вјешала згодан, а војвода Марко Миљанов у друштву свите Црногораца и Панчеваца веле да сам запалио наш српски свијет и околину са четири стране. Додуше исти Марко јавно вели да потписује све што радим, рекав Богишићу и Ненадовићу да он презире све оне који иду да унизе рад који је толико пута поштењем освједочен и који спасава људе.“⁷⁵

У овом писму Пелагић спомиње Милетића, Богишића и Ненадовића. Светозар Милетић и Валтазар Богишић зна се ко су. Ненадовић је или познати књижевник Љуба Ненадовић (1826–1895), који је био на Цетињу у исто време када и Пелагић, само што се тамо дуже задржао, или пак др Љубомир Ненадовић (1837–1916), дугогодишњи градски лекар у Панчеву и активан радник на здравственом просвећивању, такође пријатељ многих истакнутих Црногораца. Ово је писмо значајан докуменат, из којег се види да је и Марко Миљанов био велики пријатељ Васе Пелагића исто као и Светозар Милетић, који се искрено залагао за Пелагића, када је био протеран из Новог Сада.⁷⁶

Поред Васе Пелагића у овом револуционарном покрету активно су учествовали и Светозар Милетић и Перо Матановић. Бугарски историчар Иван Клиначаров, у својој монографији о бугарском песнику и револуционару Христу Ботеву, објавио је једно драгоцено писмо Светозара Милетића, које представља докуменат о планираној српско-бугарској револуционарној сарадњи. У том недатираном писму Милетић пише бугарском књижевнику и револуционару Љубену Каравелову, председнику Бугарског централног револуционарног комитета у Букурешту, између осталог:

„Србин који вам ово писмо преда, Црногорац је Перо Матановић, човек који је у ратовима Црне Горе и Херцеговине био увек у првом реду, који је одушевљен за борбу ослобођења наших народа на истоку, који има лепога гласа у Црној Гори и Херцеговини, и готов да отпочне бој за ослобођење, тако да ће и владе у Србији и Црној Гори прискочити морати. Разговорите се и договорите се с њиме. Ако будемо чекали на иницијативу влада, по свој прилици да ћемо дуго чекати. Код мене је био (. . .) Ђоно Влајковић, који је на Цетињу био. Отуда је добру наду понео. Писао ми је да пишем Браћану, но ја мислим да ћете се ви боље моћи усмено са њим договорити, него ја прено писама. Ако за добро нађете, упознајте и Перу Матановића са Браћаном (. . .) Матановић мисли да би добро било, да ви Бугари примите једно десетак Црногораца у вашу војску, једно да народу свеза наша очевидна буде, друго они би доста охрабрења придонели, а ако ви хоћете, нека и десетак Бугара помешају се међу Црногорце и Херцеговце (. . .) Матановић стоји на челу Црногораца и Херцеговаца који неће дуже да чекају и који хоће да бој отпочну.“⁷⁷

Ово Милетићево писмо Матановић је илегално пренео Каравелову, чији одговор није сачуван. У току свога дугогодишњег револуционарног рада Каравелов је много тамновао, па је избегавао да шаље писма по куририма, него је вероватно упућивао усмене поруке, и то баш преко

⁷⁵ К. Милутиновић, „Протеривање Васе Пелагића из Трста и Аустрије“, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине“, Сарајево 1951, III, 230.

⁷⁶ К. Милутиновић, „Протеривање Васе Пелагића из Новог Сада“, Годишњак Историјског друштва БиХ, Сарајево 1952, IV, 227–252.

⁷⁷ Ј. Клиначаров, „Христо Ботев“, Софија 1910. – М. Димитров, „Љубен Каравелов“, издање на Бугарската академија на науката, Софија 1959, 124–135.

Матановића, који је често илегално путовао и преносио поруке. У млађим годинама свештеник, Матановић се распопио, узео је активног учешћа у устанцима у Херцеговини и у Боки Которској, одликовао се великим јунаштвом и био произведен у чин средара; сарађивао је дописима у **Застави**, постао главни повереник Светозара Милетића у Црној Гори и одржавао с њиме пријатељске везе и за време његовог заточења у Вацу. Матановић је о Малој Госпојини 1870, на слави манастира Косијерева и Добрићева, који леже један с једне, а други с друге стране Требишњице, пред многобројним окупљеним народом одржао велики револуционарни говор, у коме је рекао између осталог:

„ . . . не бојте се, боље у главици него у тавници, а више нас је пет пута него Турана, а у вашој кући и баштини, на лијепом, положају, свуда оно вас је србска гора, све брдо за брдо свезано, ту је висона Јаштребица, Бијела Гора, Сомина, Дуга и Голија, Војник, Дурмитор, Ком, а за њим стоји у резерви Ловћен (. . .) Па, ко има љепших и тврђих градова од вас, а сви пуни наоружани србски соколова, који ће браћи прискочити у невољи и примити брата код себе и дијелити шњиме ону лијепу планинску рану; а да видите код њих ће се наћи фишена и пушана, сви ћемо имати оружја доста; зато устајте, Срби, борите се за слободу, сад имамо маха, зато не оклевајмо већ устанимо сви листом на Османлију (. . .) устаните на ноге јуначке, не жалите мријети за слободу, јер ко погине за отаџбину своју тај вјечно живи . . . “ 78

Ова Матановићева агитаторска пропаганда и револуционарна активност одјенула је широм јужнословенских земаља и покрајина, с једне стране, и изазвала је кампању бечке и пештанске режимске штампе против **„Матановићевог хушкања и бушкања, роварења и распаљивања незадовољства у Херцеговини и Боки“**, с друге стране. У одбрану Матановића устао је прво цетињски **Црногорац**,⁷⁹ а одмах затим и Милетићева **Застава**, која је писала:

„Из белешке у 30 броју **Црногорца** видимо да неке стране новине помињу поп Перу Матановића као 'познатог агитатора херцеговачког' и да он 'са агитаторском мишљу непрестано сам путује'. Као што **Црногорац** примећује, поп Матановић није Херцеговац него Црногорац, који се у бојевима увек ваљано одликовао, а ми додајемо да он, који је сердарство на сабљи стекао, и кад путује састаје се на путу и саветује са Србима, који у народу србском поверење уживају, и којима је циљ ослобођење и уједињење наше под турским јармом стењуће браће.“ 80

Матановић био је не само јунак на гласу, него и родољубиви и политички песник, у духу тадашњих слободарских, демократских и републиканских идеала; између осталог, написао је и две оде: **Ода Републици** и **Ода Гарибалдију**. Немирног духа, Матановић је волео да путује, да упознаје стране државе и друге народе. Симо Матавуљ је забележио појединости да је Матановић једном приликом, због братовљевог посла, отпутовао у Трст, тамо дошао у сукоб са полицијом, био изведен на оптуженичку клупу и осуђен на годину дана тамнице.⁸¹

78 „Застава“, 4. X 1870.

79 „Црногорац“, бр. 30, 1871.

80 „Застава“, 1. IX 1871.

81 С. Матавуљ, „Биљешке једног писца“, Београд 1939, 290.

Његов буран живот заслужио би да буде детаљније проучен и свестраније осветљен.

Први тумачи Источног питања у српској и црногорској историографији, са свима њиховим унутрашњим противуречностима, посматрани из удаљене временске дистанце, указују нам се данас у новој светлости.

Напомена

У овој студији, нао што сâм наслов казује, обухваћени су само први тумачи Источног питања у српској и црногорској историографији. О доцнијим тумачима ове сложене проблематике, почевши од Василија Поповића („Источно питање“, 1928) па све до Радована Самарџића („Историја српског народа“, у поглављима о Источном питању, у издању Српске књижевне задруге), аутор планира посебну студију.